

Horyzonty Polityki
2015, Vol. 6, N° 15

RAFAŁ KOBIS

Uniwersytet Jagielloński
rafal.kobis@gmail.com

DOI: 10.17399/HP.2015.061505

Dziedzictwo wojny algierskiej w kulturze politycznej niepodległej Algierii

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie charakterystycznych elementów kultury politycznej jednego z krajów tak zwanego Trzeciego Świata – Algierii. Państwo to uzyskało niepodległość po 132 latach francuskiej obecności w wyniku ośmioletniej wojny o niepodległość z lat 1954-1962. Dziedzictwo walki o niepodległość jest wciąż żywe w świadomości i pamięci historycznej Algierczyków, co ma przełożenie na kulturę polityczną w kraju.

Artykuł rozpoczyna się od analizy pojęć „pamięć” i „historia” w perspektywie północnoafrykańskiej. Autor stawia tezę, iż to właśnie subiektywna pamięć społeczna jest głównym źródłem świadomości mieszkańców regionu. Opiera się ona w głównej mierze na symbolice historycznej lub słowach symbolach.

Następnie autor analizuje państwowy dyskurs historyczny, poczynając od 1962 roku. Stwierdza, że państwo jest głównym kreatorem polityki historycznej i używa jej do bieżącej rywalizacji historycznej. Jednym z najważniejszych elementów legitymizujących reżim polityczny jest edukacja historyczna.

Analizie poddane zostały również opozycyjne względem władz w Algierze dyskursy historyczne, tj. islamistyczny – reprezentowany przez ugrupowania fundamentalistyczne oraz berberyjski – reprezentowany przez ugrupowania laickie.

Artykuł kończą wnioski, w których autor stwierdza, iż dziedzictwo wojny o niepodległość stanowi jeden z fundamentów kultury politycznej w Algierii.

SŁOWA KLUCZOWE

Algieria, wojna algierska, historia, pamięć historyczna, walka polityczna

THE ALGERIAN WAR HERITAGE IN THE POLITICAL CULTURE OF INDEPENDENT ALGERIA

Summary

The aim of the article is to present the characteristic elements of the political culture of Algeria, one of the so-called Third World countries. After 132 years of French dominance, it gained its independence due to the eight-year-long Algerian War 1954-1962. The heritage of the independence struggle continues to exist in the awareness and historical memory of the Algerians, thus contributing to the political culture of the country. The first part of the article is an analysis of the terms 'memory' and 'history', which is considered from a North-African perspective. The author claims that it is the subjective social memory that constitutes the main source of this region inhabitants' awareness which is primarily based on either historical symbolism or symbolic words. Next, the author investigates the national historical discourse taking 1962 as a starting point. The conclusion is that being a principal creator of the historical policy, the state uses it by placing a current rivalry in a historical context. One of the most important elements legitimizing the political regime is historical education. Moreover, an analysis of the historical discourse was made. Regarding those who oppose the Algerian authorities, the first view was represented by fundamentalist groups, the so-called Islamism; the other view was favored by secular groups, the so-called Berberism. Finally, the author draws the conclusion that the Algerian War heritage is one of the foundations of the political culture in Algeria.

KEYWORDS

Algeria, The Algerian War, History, Historical memory, Political struggle

WSTĘP

5 lipca 2012 roku rozpoczęły się w Algierii obchody 50. rocznicy uzyskania przez ten kraj niepodległości. Przygotowana z wielkim rozmachem narodowa celebra miała za zadanie nie tylko uczczenie pamięci bohaterów poległych w krwawym konflikcie z Francją w latach 1954-1962, ale także zaszczepienie w Algierczykach poczucia dumy ze swojego kraju [Souiah 2012, s. 9-26]. Pomimo świadomości dziedzictwa narodowego zrywu 50 lat niepodległej Algierii obfitowało w okresy burzliwe, z najczarniejszym epizodem, jakim była bez wątpienia wojna domowa z lat 90. [Mortimer 2007, s. 36-49]. Intensywność, spektakularność i bogactwo obchodów nie przełożyły się jednak paradoksalnie na masowe uczestnictwo Algierczyków w propagandowym święcie. Mieszkańcy Algierii pomimo usilnych działań władz państwowych pozostali bierni, co zostało zauważone przez badaczy regionu [Cazeaux 2013, s. 299-319]. Co jest przyczyną takiego stanu rzeczy?

Zadaniem artykułu jest odpowiedź na następujące pytanie: jakie miejsce w kulturze politycznej niepodległej Algierii zajmuje wojna algierska? W tym celu dokonano gruntownej analizy historii politycznej Algierii; wybrano z niej najważniejsze okresy, które mogły pomóc w odpowiedzi na powyższe pytanie. Wspomniane okresy pokrywają się z czasami dominacji w algierskiej rzeczywistości ugrupowań politycznych kształtujących w tym czasie kulturę polityczną w kraju. Dlatego właśnie dyskurs historyczny postniepodległościowego reżimu politycznego obejmuje lata 1962-1988; dyskurs ugrupowań fundamentalistycznych okres 1988-1999, a dyskurs berberyjski przypada na przełom XX i XXI wieku. Zastosowana analiza nie ma charakteru całościowego studium nad poszczególnymi (tj. reżimowym, islamskim i berberyjskim) dyskursami historycznymi w Algierii. Główna uwaga skupiła się natomiast na nakreśleniu ogólnych ram ideologicznych poszczególnych ugrupowań ze szczególnym naciskiem na kwestie związane z dehumanizacją wroga politycznego za pomocą języka zaczerpniętego z okresu wojny algierskiej.

Autor stawia następującą tezę badawczą: wojna o niepodległość zajmuje szczególne miejsce w kulturze politycznej Algierii. Stanowi ona fundament istnienia państwa algierskiego, ale także niewyczerpane źródło inwektyw, które stosuje się do atakowania wrogów

politycznych. Wojna algierska pomimo formalnego zakończenia w 1962 roku od ponad 50 lat jest na nowo rozgrywana w wewnętrznej walce politycznej w Algierii. Artykuł powstał na podstawie najważniejszych publikacji w języku francuskim oraz angielskim wydanych w ciągu ostatnich dwudziestu lat.

HISTORIA A PAMIĘĆ – PERSPEKTYWA PÓŁNOCNOAFRYKAŃSKA

Jednym z głównych problemów, przed jakimi musiała stanąć Algieria u progu niepodległości, była dekolonizacja kultury przede wszystkim własnej historii. Już w czasach poprzedzających wybuch wojny algierskiej, zwłaszcza w pierwszej połowie XX wieku, nastąpił znaczny wzrost zainteresowania algierskich muzułmanów własną historią. Olbrzymia w tym zasługa organizacji religijnej o nazwie Stowarzyszenie Ulemów Algierskich (fr. *Association des oulémas musulmans algériens*), której działacze podjęli heroiczne wysiłki na rzecz zaszczepienia nowoczesnej tożsamości narodowej wśród swoich rodaków [McDougall 2006a, s. 144-180]. Tytaniczna praca, jakiej podjęli się algierscy uczeni, najpierw spisując kroniki dziejów, aby w latach 30. przejść na wyższy szczebel badań historycznych, miała niebagatelne symboliczne znaczenie dla rozwoju świadomości narodowej wśród Algierczyków. Należy pamiętać, że w pierwszej połowie XX wieku dominującym poglądem w kolonialnej Algierii było przeświadczenie, że historia tego kraju zaczęła się dopiero w 1830 roku, czyli od podboju francuskiego. Zdaniem europejskich ideologów kolonializmu, ale także niestety części środowiska akademickiego w ówczesnej Algierii, historia między podbojem rzymskiej Afryki Północnej przez Arabów a 1830 rokiem była „historyczną czarną dziurą”, którą nie należy się zbytnio interesować [Dejeux 1983, s. 67-90]. Dlatego właśnie monografie takich historyków jak chociażby Mubaraka al-Mili pt. *Ta'rikh al-Jaza'ir fi-l-qadim wa-l-had-dith* z 1929 roku czy Tawfiqa al-Madaniego pt. *Kitab al-Jaza'ir* z 1932 roku stanowiły załączek historii narodowej algierskich muzułmanów [Touati 1997, s. 89-93]. Prace wymienionych autorów były remedium na rasizm kolonialny prezentowany przez piewców francuskiej misji cywilizacyjnej.

Jakkolwiek publikacje algierskich ulemów stanowiły pionierskie badania nad arabsko-muzułmańskim dziedzictwem Algierii, to jednak ostatecznie nie przełożyły się one na wzrost świadomości historycznej¹ wśród Algierczyków. Historia jako nauka humanistyczna i społeczna jest zbiorem faktów i dat. Jest ona domeną ludzi wykształconych, nie zaś mas społecznych, które są głównym komponentem narodu. Paradoksalnie nawet wykształcona elita w Algierii była w przeważającej mierze francuskojęzyczna, co nie pozostawało bez wpływu na jej świadomość historyczną. Na potwierdzenie tej tezy warto przytoczyć postać Ahmeda Ben Belli, pierwszego prezydenta niepodległej Algierii, który klasycznego języka arabskiego nauczył się w czasie swojego pobytu we francuskim więzieniu w czasie wojny narodowowyzwoleńczej [sic!]. Historiografia jako podstawa procesu narodotwórczego nie miała zatem zasadniczego znaczenia w niepodległej Algierii.

Innym – oprócz historii – źródłem wiedzy o dziejach Algierii jest pamięć historyczna. Pamięć różni się tym od historii, że jest ona mniej konkretna i mniej usystematyzowana niż wspomniana dyscyplina naukowa². Pamięć w przeciwieństwie do historii nie posiłkuje się faktami czy datami do opisanego jakiegoś problemu, lecz symboliką, która często ma niewiele wspólnego z nauką. Symbole w perspektywie północnoafrykańskiej pełnią niebagatelną funkcję mobilizującą, stając się często głównym źródłem wiedzy o otaczającym świecie. Symbolika narodowa również w świecie zachodnim odgrywała olbrzymią rolę, na co wskazywał chociażby Eric Hobsbawm [2008, s. 275-323], jednakże w Algierii pełniła ona znacznie szerszą funkcję niż w Europie. Symbole w algierskiej przestrzeni publicznej stawały się niekiedy źródłem konfliktów ideologicznych między poszczególnymi

1 Definiując pojęcie świadomość historyczna, autor stosuje definicję przyjętą za Jerzym Topolskim [1981, s. 27] tj. „funkcjonujących w toku ludzkiego działania (zarówno indywidualnego, jak i społecznego) zasobów wiedzy i system ocen dotyczących przeszłości społeczeństwa”. Ów zespół wiedzy oraz system ocen może mieć różny charakter. Może się opierać na własnych doświadczeniach (wiedza potoczna), mitach i legendach (irracjonalna), ale także i naukowych (być usystematyzowana w wyniku studiowania dziejów historycznych).

2 W ostatnich latach w naukach społecznych nastąpiła intensyfikacja badań nad pamięcią historyczną, czego przykładem są opublikowane niedawno w Polsce prace Aleidy Assmann [2014].

grupami etnicznymi. Historyczna postać Jogurty – numidyjskiego władcy, który prowadził równorzędną walkę z Rzymem w starożytności, dla algierskich Berberów jest synonimem wielokulturowego dziedzictwa Afryki Północnej, z kolei dla Arabów jest personifikacją walki z imperializmem [Ali Benali 2004, s. 201-214].

Miejsce pamięci historycznej jako zestawu subiektywnych symboli narodowych jest bez wątpienia cechą wyróżniającą przestrzeń polityczną państwa Afryki Północnej [Bras 2008, s. 5-10]. Tak rozumiana pamięć ma olbrzymi wpływ na zdobywanie i utrzymywanie władzy w państwach regionu. Zarówno w Algierii, jak i w Tunezji i Maroku, reżimy polityczne tak kreowały pamięć narodową, aby zapewnić sobie jak najmocniejszą legitymację polityczną [Bras 2008, s. 12]. Pomimo oczywistych różnic, jakie występują pomiędzy Algierią, Tunezją i Marokiem zarówno na płaszczyźnie politycznej, społecznej, jak i gospodarczej, cechą wspólną państw regionu jest właśnie takie manipulowanie pamięcią. Tak było w Tunezji, gdzie przez wiele lat państwowa propaganda ukierunkowywała pamięć zbiorową na dokonania prezydenta Habiba Bourguiby, marginalizując przy okazji historyczne znaczenie opozycji wobec niego [Bras 2007, s. 203-207]. Podobnie było w Maroku, gdzie świadomość narodową zbudowano wokół zrównania dziedzictwa narodowego z panującą dynastią Alawitów, z tą jednak różnicą, że proces ten był w większości akceptowany przez opozycję polityczną [Bensadoun 2007, s. 36-49]. Podobne zjawisko można zaobserwować w porewolucyjnej Libii, gdzie restrukturyzacja narodowej symboliki wskazuje wprost na odwołania do wciąż żywej w świadomości Libijczyków pamięci po Królestwie Libii rządzonym przez dynastię Idrysydów. W końcu nie inaczej jest w Algierii, gdzie proces budowania świadomości narodowej sprowadzał się do uwypuklenia dziedzictwa wojny narodowowyzwoleńczej.

PAŃSTWO – GŁÓWNY DYSPONENT PAMIĘCI HISTORYCZNEJ

Jedną z podstawowych definicji nacjonalizmu w naukach politycznych jest ta głosząca, że to państwo jako instytucja jest główną siłą napędową procesu narodotwórczego i to ono podejmuje ostateczną

decyzję co do jego symbolicznej przestrzeni i ideologicznej głębi [Gellner 2009, s. 144-145]. Państwo jest zatem głównym depozytariuszem dziedzictwa historycznego kraju i jako takie posiada monopol na oficjalne kreowanie zbiorowej pamięci. W tę definicję wpisuje się przykład algierski, z tym jednak zastrzeżeniem, że kreowanie narodowej świadomości jest podyktowane bieżącym zapotrzebowaniem politycznym, a nie konsekwentną polityką historyczną³. Mit wojny algierskiej stanowi dla rządzących Algierią *tabula rasa* w tym sensie, że unieważnia dziedzictwo kolonialne i stanowi punkt wyjścia dla budowy nowej wspólnoty narodowej. Okres poprzedzający datę 1 listopada 1954 roku staje się w pewnym sensie unieważniony, ewoluując w kierunku przed- lub protohistorii, podporządkowanej „właściwej” historii kraju [Remaoun 2006, s. 235-238]. Tym samym w tak skonstruowanej zbiorowej świadomości wojna narodowo-wyzwoleńcza stanowi główną cezurę czasową tożsamości narodowej, stając się mitem założycielskim państwa.

Pomimo monopolizacji historii i pamięci przez państwową machinę propagandową w Algierii istnieją jeszcze dwa inne niż państwowe dyskursy historyczne, tj. społeczny oraz akademicki [Soufi 2006]. W warunkach stabilizacji politycznej powyższe dyskursy powielają oficjalną propagandę, choć zdarza się niekiedy, że społeczna i akademicka pamięć historyczna staje w opozycji do państwa. W przypadku społecznego dyskursu historycznego do takiej sytuacji doszło trzykrotnie: w 1980 roku (w czasie tzw. Wiosny Berberyjskiej), w okresie 1988-1991 (w czasie odwilży politycznej) oraz w 2001 roku (Czarna Wiosna w berberyjskiej Kabylji). Za każdym razem społeczeństwo kontestowało państwową wizję historii, niekiedy z powodzeniem wymuszając na władzach redefinicję tożsamości narodowej⁴. W przypadku dyskursu akademickiego jest on ograniczony do niewielkiej liczby badaczy aspirujących do stania się sumieniem

3 Przez pojęcie polityki historycznej (niem. *Geschichtspolitik*) autor rozumie kształtowanie świadomości historycznej wśród obywateli oraz wzmacnianie publicznego dyskursu o przeszłości.

4 W 2001 r. Berberom w Kabylji udało się wymusić na władzach redefinicję konstytucyjnego zapisu dotyczącego osobowości algierskiej, dodając do arabsko-islamskiego dziedzictwa odwołania do kultury berberyjskiej [Ait Kaki 2003, s. 103-118].

narodu⁵. W większości przypadków akademicka wizja historii pokrywa się z oficjalną linią państwa [Carlier 1997, s. 136-170].

Jednym z najbardziej zawiłych problemów dziedzictwa wojny o niepodległość jest jej wpływ na stosunki algiersko-francuskie. Według oficjalnej propagandy w Algierii Francja pozostaje synonimem wyzysku kolonialnego oraz zachodniego imperializmu. Tego typu hasła były podnoszone zwłaszcza na początku lat 70. XX wieku, kiedy to władze Algierii znacjonalizowały francuskie przedsiębiorstwa wydobywające surowce naturalne. Pomimo agresywnego języka propagandy na płaszczyźnie dyplomatycznej stosunki francusko-algierskie układały się stosunkowo poprawnie. Władze Algierii niejednokrotnie udzielały pożyczek francuskiej Partii Socjalistycznej w zamian za proalgierski kurs największej partii lewicowej we Francji [Niedziela 2013, s. 273]. Równocześnie w latach 90. XX wieku władze algierskie zintensyfikowały współpracę z Francją na płaszczyźnie polityczno-militarnej w dziedzinie bezpieczeństwa [Brahimi 2001]. Tym samym w algierskiej przestrzeni politycznej antyfrancuska retoryka nie ma przełożenia na rzeczywistą politykę, stanowi tylko jeden z symbolicznych elementów kultury politycznej tego kraju.

Wraz z uzyskaniem przez Algierię niepodległości w 1962 roku władze państwowe rozpoczęły proces narodotwórczy, opierając się na dziedzictwie wojny algierskiej. Spisywanie historii narodowego zrywu uznano za sprawę państwową, a jedyna legalnie działająca partia polityczna ustaliła ideologiczne ramy, jakie winni stosować historycy. Wytyczne dla badaczy zawierały kolejne dokumenty państwowe, poczynając od Programu z Trypolisu⁶ z 1962 roku, Karty

5 Chodzi m.in. o Benjamina Store'a i Mahfouda Kaddacha. To ci autorzy pisali o Messali Hadju – charyzmatycznym przywódcy ruchu narodowego z lat 30. XX wieku. Oficjalna propaganda pomijała jego osobę, bowiem w czasie wojny algierskiej stał w opozycji do przywódców FLN.

6 W dokumencie czytamy: „L'engagement des masses algériennes n'a pas seulement entraîné la destruction du colonialisme et du féodalisme. Il a déterminé aussi une prise de conscience collective ayant trait aux exigences par le remembrement et la construction de la société sur des bases nouvelles. Le peuple algérien, en reprenant l'initiative, en affirmant avec persévérance sa volonté de libération, a lié, consciemment ou inconsciemment, cette dernière à la nécessité historique d'un progrès multiple à conquérir et à promouvoir sans relâche sous sa forme révolutionnaire la plus efficace” [*La Déclaration du Congrès de Tripoli, 1962*].

Algierskiej⁷ z 1964 roku oraz Karty Narodowej z 1976 roku. W trakcie pierwszych 15 lat funkcjonowania niepodległej Algierii można mówić o intensywnej polityce budowania świadomości narodowej na dziedzictwie wojny algierskiej [Hill 2009, s. 91-94].

SYSTEM EDUKACJI – DOMINACJA PARADYGMATU WOJENNEGO

Wojna algierska zajmuje wyjątkowe miejsce w systemie edukacji narodowej w Algierii. Szkoła jest naturalnym miejscem, w którym władze wprowadzają oficjalną interpretację historii narodowej. Jest to tendencja powszechna zarówno w krajach demokratycznych, jak i autorytarnych i należy wiązać ten fakt z ideą suwerenności państw, czego najdobitniejszym przejawem jest kreowanie świadomości narodowej wśród swoich obywateli. Przypadek algierski na tym tle wyróżnia się tym, że wojna narodowowyzwoleńcza jest wyraźnie nadreprezentowana w programach szkolnych w Algierii [Remaoun 2008, s. 5-7]. Cechą szczególną algierskich podręczników do nauki historii z lat 1976-2002 jest faworyzowanie okresu walki o wolność w porównaniu do zagadnień związanych z historią powszechną czy historią Algierii przed datą 1 listopada 1954 roku [Remaoun 2008, s. 8-9]. Pomimo tak szerokiego ujęcia problematyki walki o niepodległość w podręcznikach do historii z tego okresu wyraźna jest czarno-biała dychotomia: bohaterstwo mudżahedinów konfrontowane jest z bestialstwem stosowanym przez Francuzów; nędza mużulmańskich wsi koresponduje z bogactwem dzielnic europejskich; jedność Algierczyków przeciwstawiana jest podziałom wewnątrz społeczeństwa francuskiego.

7 W dokumencie z 1964 r. padają następujące słowa: „Une révolution ne constitue jamais une rupture brutale et totale avec le passé. Les hommes agissent sous l’influence des conditions diverses héritées du passé qui leur montrent impérieusement la voies. Pour cette raison, l’histoire seule peut donner un sens à ce qui est advenu. La connaissance objective de l’histoire de l’Algérie constitue pour tout militant une obligation fondamentale. La force de la révolution, les succès de la lutte anti-impérialistes et de l’édification socialiste ne dépendent pas seulement de la conscience des forces dirigeantes mais aussi des facteurs positifs qui existent dans la structure de la société” [La Charte d’Alger, 1964].

W podręcznikach do historii niewiele miejsca poświęca się historycznym podziałom w czasie wojny algierskiej. Przeważa w nich woluntaryzm ukazujący ogólnonarodowy charakter walki o niepodległość, choć w niektórych fragmentach pojawiają się odniesienia do Algierczyków, którzy stanęli po stronie Francji. Tych zdrajców idei narodowej nazywa się w zależności od podręcznika: *harkis* lub *Hizb França*. Niezależnie od przyjętej nazwy oba terminy stanowią epeity – synonimy zdrajcy. Cechą charakterystyczną dziedzictwa wojny algierskiej w podręcznikach algierskiej historii jest to, że wewnętrzny wróg został w nich nazwany, jednak nie opisany. Młode pokolenia Algierczyków nie dowiadują się zatem, dlaczego część ich rodaków stanęła przeciwko wydawać by się mogło wzniosłej idei niepodległości. W warunkach kraju demokratycznego taka problematyka staje się przedmiotem osobistych dociekań. Natomiast w warunkach państwa autorytarnego, jakim bez wątpienia jest Algieria, zabieg taki pozwala władzom na zdyskredytowanie przeciwników politycznych za pomocą powyższych słów symboli.

ARMIA – GŁÓWNY SPADKOBIERCA I JEDYNY ANIMATOR DZIEDZICTWA NARODOWEGO

Pomimo ciągłości nazewnictwa Frontu Wyzwolenia Narodowego (FLN – Front de Libération Nationale) z czasów wojny nie należy wprost utożsamiać z jedyną partią polityczną funkcjonującą w algierskiej przestrzeni publicznej w latach 1962-1989. FLN w czasie wojny o niepodległość nie był partią polityczną w klasycznym rozumieniu tego słowa, choć odwoływał się do popularnej we Francji koncepcji frontu politycznego skupiającego kilka partii wokół jednej lub kilku idei. Taka budowa pozwalała na włączenie w ramach FLN różnych, czasem wręcz wrogich sobie środowisk politycznych. Wokół idei walki z Francją skupiła się cała mozaika różnych partii: od komunistów po konserwatywnych ulemów; od niedawnych piewców kolonializmu po zagorzałych wrogów imperializmu. To wszystko stanowiło o sile FLN w czasie wojny algierskiej, ale też było jego słabością w przededniu niepodległości [Roberts 1993, s. 111-141]. W czasie pierwszych trzech lat niepodległości Algierii doszło do zakulisowej rewizji koncepcji FLN. Część dawnych przywódców

historycznych FLN, jak Mohammed Boudiaf czy Hosin Ait Ahmed, zostało uznanych za zdrajców sprawy narodowej, tylko dlatego, że przegrali walki frakcyjne w łonie FLN. Władza w państwie oraz w samym FLN została skupiona pod przywództwem pułkownika Huariego Bumediena wokół kręgów wojskowych zwanym klanem Wadźda, którego główną afiliacją było *khawâ (ikhwân)*, braterstwo broni z czasów wojny [Moussaoui 2000, s. 28-30].

Przejęcie władzy w państwie przez wojskowych nie oznaczało bynajmniej, że została ona skupiona wokół ludzi, którzy bezpośrednio przyczynili się do niepodległości kraju. Wspomniany Klan Wadźda przez prawie cały okres walki o niepodległość funkcjonował poza granicami kraju⁸, co nie pozostawało bez wpływu na słabą legitymizację nowego reżimu politycznego. Odpowiedzią nowych władz była intensyfikacja propagandy mającej na celu podkreślenie roli aktualnych przywódców w czasie wojny narodowowyzwoleńczej. Jednym z głównych motywów takiej polityki było uwypuklenie znaczenia armii w życiu politycznym kraju. Rządy wojskowych według pułkownika Bumediena miały się cechować wysokim stopniem zorganizowania oraz moralności [Kapuściński 2006, s. 118] w przeciwieństwie do rządów cywilów, którzy mieli być uosobieniem korupcji oraz anarchii. Retoryka wojenna oraz narodowa martyrologia stały się głównymi atrybutami nowej władzy w walce z cywilną opozycją.

Jedną z pierwszych ofiar takiej polityki byli francuskojęzyczni intelektualiści, którzy ze względu na funkcjonowanie na granicy dwóch kultur: muzułmańskiej oraz europejskiej stanowili łatwy cel ataku dla rządzących. Utożsamiano ich z *Hizb França* – Partią Francji, jako nieformalnych agentów wpływu sił imperialnych [Pervillé 1994, s. 415-445]. Pojęcie *Hizb França* w algierskiej kulturze politycznej pierwszych kilku lat niepodległości można w pewnym sensie porównać z epitetem *Volksdeutsche* w czasach PRL. Zasadniczą różnicą było to, że o ile „etniczni Niemcy” byli faktem historycznym, o tyle „Partia

8 Obszarem funkcjonowania oddziałów kierowanych przez pułkownika Bumediena było Maroko – stąd nazwa klanu odnosi się do nazwy jednej z miejscowości przy granicy marokańsko-algierskiej. To właśnie ze względu na fakt nieuczestniczenia bezpośrednio w walkach o niepodległość Klan Wadźda zyskał przewagę nad pozostałymi oddziałami operującymi na terytorium Algierii.

Francji” była jedynie figurą retoryczną⁹, służącą dehumanizowaniu wroga politycznego. Na potwierdzenie tej tezy warto przytoczyć kazus Moulouda Mammeriego, francuskojęzycznego pisarza pochodzenia berberyjskiego, którego prasa w Algierii oskarżyła o wynarodowienie i służenie zachodniosyjonistycznemu imperializmowi [Leca, Vatin 1975, s. 292]. Oficjalnie krytyka pisarza dotyczyła jego wizyty w byłym nazistowskim obozie koncentracyjnym w Dachau i „niedostatecznego wyrażenia solidarności z narodem palestyńskim” [Leca, Vatin 1975, s. 293]. Rzeczywistym powodem ataku na „agenta wpływu” była klęska wojsk arabskich w czasie wojny sześciodniowej w 1967 roku i niepokoje społeczne, jakie zapanowały w całym świecie arabskim po tym wydarzeniu.

W przeciwieństwie do „Partii Francji”, pod terminem *harkis* kryje się rzeczywista tragedia ludzka i narodowa, jaka dotknęła Algierię w czasie wojny algierskiej i w ciągu kilku lat po jej zakończeniu. Według oficjalnej definicji francuskiej armii pod słowem *harkis* kryją się oddziały pomocnicze wojsk kolonialnych, wykonujących „specyficzne zadania” [Ageron 1995, s. 5]. Zgodnie z tą wykładnią były to jednostki muzułmańskie wspierające od strony technicznej Francuzów w czasie wojny algierskiej. Dla reżimowej propagandy *harkis* symbolizują najwyższy stopień degeneracji – utożsamiani są nie tylko ze zdrajcami sprawy narodowej, ale i bezwzględny zbrodniarzami wojennymi¹⁰. W ciągu kilku miesięcy, jakie nastąpiły po podpisaniu

9 W czasach kolonialnych na próżno szukać przypadku funkcjonowania „partii” czy nawet nieformalnej grupy myślicieli jawnie profrancuskich. Nie oznacza to bynajmniej, że nie pojawiały się jednostkowe przypadki radykalnej frankofilii wśród natywnych mieszkańców Algierii, ale były to jednak pojedyncze przypadki, jak np. Hosin Hesney Lahmek czy Rabah Zenati.

10 Rzeczywista prawda o *harkisach* sytuuje się gdzieś pomiędzy oboma dyskursami. Rzeczywiście jednostki te były wykorzystywane bezpośrednio w tłumieniu powstania, zwłaszcza na obszarach wiejskich, jednakże znacznym nadużyciem jest twierdzenie, że byli to pospolici bandyci wyposażeni w sprzęt przez Francuzów. Niejednokrotnie oddziały *harkis* broniły ludności cywilnej przed bandytyzmem ze strony oddziałów powstańczych, o czym rządowa propaganda milczy. W czasie jednej z konferencji naukowych w Algierze w 1984 r. jeden z prelegentów przedstawił swój wykład na temat tego mało znanego epizodu z czasów wojny algierskiej. Wykład został przerwany, a materiały przygotowane przez badacza zostały usunięte z dokumentacji konferencji. Sam naukowiec (którego nazwiska nie podają inni badacze

układów Evian, które formalnie zakończyły wojnę w Algierii, doszło do masowych mordów dokonanych przez ludność cywilną na domniemyanych zdrajcach. Skala oraz brutalność tych zająć pozostaje po dziś dzień jedną z najciemniejszych kart w historii Algierii, która dotąd nie doczekała się oficjalnej państwowej debaty [Kobis 2014]. Można domniemywać, że pogromy dokonane na *harkis* były odgórnie inspirowane przez władze, które chciały w ten sposób ukierunkować chęć rewanżu za lata francuskiej dominacji w Algierii¹¹. W tym sensie jest to najmocniejszy epitet polityczny, jakim można zaatakować w Algierii przeciwnika politycznego.

Termin *harkis* był szczególnie eksploatowany w latach 90. XX wieku w czasie trwania wojny domowej w tym kraju. Władze wojskowe używały tego terminu do atakowania bojówek islamskich. Prezydent Algierii w latach 1994-1998 Liamine Zeural stwierdził nawet, że wśród dżihadystów przeważają potomkowie zdrajców ojczyzny z czasów wojny algierskiej [Pervillé 1997, s. 323-331]. Takie oskarżenia nawiązujące do wciąż żywego w świadomości Algierczyków mitu zdrajcy były skutecznym narzędziem w ideologicznej wojnie z radykalnym islamizmem [McDougall 2006b, s. 63]. Należy jednak pamiętać, że także islamiści używali terminu *harkis* do atakowania swoich wrogów. Oddziały obrony cywilnej, które zostały powołane do ochrony miejscowości położonych w głębokiej prowincji, uznano za *harkis* [Tigha 2006], wynajętych przez wszechwładną służbę bezpieczeństwa – DRS (fr. *Département du Renseignement et de la Sécurité*).

WOJNA O NIEPODLEGŁOŚĆ JAKO DŻIHAD – PERSPEKTYWA ISLAMSKA

Wraz z liberalizacją reżimu politycznego w Algierii na przełomie lat 80. i 90. XX wieku oficjalna państwowa propaganda dotycząca wojny o niepodległość musiała ustąpić miejsca innym dyskursom

[sic!]) spotkał się z ostracyzmem środowiska naukowego i władz państwa [Pervillé 2003, s. 101-107].

11 Układy z Evian chroniły francuską ludność cywilną w Algierii, natomiast ani słowem nie wspominały o „muzułmańskich jednostkach pomocniczych”, stąd też *harkis* byli idealnym celem ataków.

historycznym, które dotąd pozostawały w głębokiej opozycji do niej. Takim stosunkowo nowym dyskursem, który wyłonił się we wspomnianym okresie, był ten reprezentowany przez siły islamistyczne, głównie przez Islamski Front Ocalenia (fr. FIS – *Front islamique du salut*). Cechą wyróżniającą taktykę polityczną islamistów było kontestowanie algierskiej rzeczywistości politycznej po 1962 roku, przy użyciu haseł zaczerpniętych z okresu wojny o niepodległość [Labat 1995, s. 69-72]. Odwołania do dziedzictwa lat walki o niepodległość nie były jednak tożsame z taktyką, jaką stosowały władze w latach 1962-1988, ponieważ islamiści nie odwoływali się jedynie do dyskursu nacjonalistycznego (czyli głównie sekularnego), ale także religijnego, postulując reislamizację dziedzictwa wojny [Lazreg 2009, s. 147-164].

Należy pamiętać że ideologicznym fundamentem wojny algierskiej był islam [Larémont 2000, s. 105-120]. Oczywiście jest, że odwołanie do religii muzułmańskiej ulegało znacznej ewolucji z biegiem czasu i w dużym stopniu zależało od kulturowo-politycznych horyzontów grup społecznych partycypujących do walki o niepodległość. W ostatecznym rozrachunku islam był jednak jednym spoiwem, oprócz samej walki o niepodległość, który mógł zjednoczyć wszystkie siły polityczne w Algierii [Gadant 1988, s. 22]. Islam w pewnym sensie zaoferował Algierczykom element ideologii, w którym mogły się zawrzeć wszystkie niuanse jedności narodowej. Wzywając do powstania przeciwko Francji, FLN odwołał się do idei dżihadu, stając się czymś w rodzaju nowoczesnego substytutu imama nawołującego do walki w imię obrony religii i samych muzułmanów [Gadant 1988, s. 23]. W tym kontekście odwołania do islamskiego dziedzictwa wojny były naturalnym kierunkiem ekspansji islamistów w algierskiej przestrzeni symbolicznej.

Taktyka algierskich fundamentalistów różniła się zatem wyraźnie od sposobu działania ugrupowań islamskich na Bliskim Wschodzie. Mocne zakotwiczenie islamistów w dyskursie nacjonalistycznym jest zasługą dominacji w tym środowisku tendencji algieranistycznych (ar. *Djaz'ara*, fr. *Algerianite*) w przeciwieństwie do koncepcji panislamskich [Labat 1995, s. 75-81]. Dwaj główni przywódcy FIS, tj. Abbasi Madani oraz Ali Benhadż, w czasie swoich przemówień podkreślali swoją wojenną genealogię. Abbasi Madani czynnie uczestniczył w walce z Francuzami, stąd też kładł nacisk na to, że

jest mudżahedinem. Z kolei Ali Benhadż z racji wieku podkreślał genealogię swojego ojca, który zginął w czasie wojny, stąd określał siebie jako „syn Szahida”. Ta wojenna genealogia nie tylko dodawała wiarygodności przywódcom FIS, ale również pozwalała atakować przeciwników politycznych.

W taktyce politycznej największego ugrupowania islamistycznego w Algierii FIS był jedynym godnym spadkobiercą FLN z czasów wojny o niepodległość. Postniepodległościowy Front Wyzwolenia Narodowego jawił się islamistom jako zdrajca sprawy narodowej (*harkis*) oraz sługa Francji (*Hizb França*). Utrzymywanie takiej czarno-białej dychotomii było o tyle łatwiejsze, że ugrupowanie to opierało się głównie na ludności między 15. a 30. rokiem życia. W latach algierskiego przełomu, tj. pod koniec lat 80. i na początku lat 90. trzon FIS stanowili członkowie urodzeni w czasie wojny lub zaraz po niej, przez co nie mieli prawa znać prawdy na temat tego konfliktu. Równocześnie młodzi Algierczycy poddani intensywnej i bezrefleksyjnej propagandzie w szkole byli otwarci na manipulację, jaką stosowało FIS. To pokolenie zwane prześmiewczo *hittiste* było otwarte na propagandę islamską, bowiem w jej wizji młodzi ludzie mieli być bezpośrednimi spadkobiercami mudżahedinów – bohaterów z lat dzieciństwa [Serres 2013, s. 213-230]. Jest rzeczą zastanawiającą, jak duży odsetek późniejszych dżihadystów, którzy terroryzowali Algierię w latach 90., zszedł do podziemia zachęcony wizją kontynuowania walki, o jakiej mówili w swoich przemówieniach liderzy FIS.

SKONFISKOWANA NIEPODLEGŁOŚĆ – KONCEPCJA BERBERYJSKA

Podobnie jak islamiści, także działacze berberyjscy kontestowali porządek polityczny, jaki zapanował w Algierii po 1962 roku. W przeciwieństwie do fundamentalistów berberyjska wizja wojny nie opierała się na mniej lub bardziej wyimaginowanym obrazie samego konfliktu, lecz na kontestowaniu tego, co się stało po jej zakończeniu. Analizując prace autorów berberyjskich wydane po 1962 roku, można dojść do wniosku, że głównym oskarżeniem, jakie kierowano w stronę władz, było wydziedziczenie Berberów z dziedzictwa wojny o niepodległość. Takie zarzuty pojawiają się u autorów zarówno jawnie

odwołujących się do idei berberyzmu separatystycznego [Bessaoud 1966], jak i zwolenników pluralizmu politycznego i demokracji [Abbas 1984].

W świadomości politycznej Berberów, zwłaszcza algierskich Kabylów, czas wojny o niepodległość stanowi jeden z najczarniejszych okresów w ich historii i to pomimo dość ambiwalentnego stosunku do francuskiego kolonializmu. Przez prawie cały okres wojny Kabylia pozostawała areną najcięższych walk z Francuzami, a jej skutki były odczuwalne jeszcze wiele lat po jej zakończeniu [Lacoste-Dujardin 2006, s. 97-117]. Nie powinien dziwić zatem fakt, iż to właśnie Kabylowie, jako jedyna grupa w Algierii, wystąpili zbrojnie przeciwko zawłaszczaniu kraju przez wojskowych w 1963 roku. Burzliwe acz krótkie powstanie utwierdziło w Kabylach poczucie krzywdy, jaka ich spotkała – niepodległość, o którą tak bohatersko walczyli, została im skonfiskowana. To poczucie zdrady i porzucenia przez ojczyznę, o którą walczyli, będzie wracało wielokrotnie w burzliwej historii relacji arabsko-kabylskich oraz kabylsko-kabylskich w niepodległej Algierii.

Jednym z największych paradoksów berberyjskiej percepcji wojny o niepodległość jest stosunkowo długie odroczenie bezpośrednich afiliacji do nacjonalistycznej ikonografii. O ile w przypadku młodych zwolenników fundamentalizmu muzulmańskiego hasła odwołujące się bezpośrednio do wojny o niepodległość były najmocniejsze na początku lat 90., o tyle w przypadku berberyjskiej Kabylii takie hasła pojawiły się dopiero w 2001 roku [Amrouche 2009, s. 150-152]. Porównując fale protestów, jakie przetoczyły się przez Kabylię w 1980 i 2001 roku, można uznać, że na początku XXI wieku wolno mówić o powrocie berberyzmu do nacjonalistycznego dyskursu [Amrouche 2009, s. 149]. W czasie protestów jednym z najczęściej powtarzanych haseł były te nawiązujące bezpośrednio do czasów wojny narodowo-wyzwoleńczej [Lacoste-Dujardin 2001, s. 57-91].

Na płaszczyźnie politycznej odwołania do czasów wojny o niepodległość były zawsze mocne w środowisku Kabylów. Dwie największe partie polityczne, odwołujące się do dziedzictwa berberyjskiego, tj. Front Sił Socjalistycznych (FFS – Front des forces socialistes) oraz Zgromadzenie na rzecz Kultury i Demokracji (RCD – Rassemblement pour la culture et la démocratie) podkreślały równoczesne przywiązania do wartości rewolucji z lat 1954-1962 [Ilikoud 2006,

s. 163-182]. Pomimo tak mocnego wydawać by się mogło związania kwestii berberyjskiej z algierskim dziedzictwem narodowym również wśród Kabylów pojawiły się przypadki używania terminów z czasów wojny do atakowania wroga politycznego. Przypadek kabylski jest dlatego tak ciekawy, ponieważ do ataków doszło wewnątrz tego środowiska. W 2012 roku Ali Laskari, wysoki działacz FFS, zaatakował rywali z RCD, uznając ich za „*harkisów* systemu” [lematin.dz 2012].

WNIOSKI

Dziedzictwo wojny algierskiej stanowi jeden z najmocniej zakorzenionych mitów w kulturze politycznej niepodległej Algierii [Kasznik-Christian 2001, s. 42-44]. Narodowa martyrologia kształtowała i wciąż kształtuje wyobraźnię polityczną mieszkańców tego kraju [McDougall 2006b, s. 50-54]. Młodym Algierczykom już w wieku szkolnym wpaja się podziw do powstańców i nienawiść do wszelkiej maści bliżej niesprecyzowanych wrogów. Dychotomiczny, czarno-biały obraz historii w szkołach ma przełożenie na świadomość i kulturę polityczną dorosłych mieszkańców Algierii. Walka polityczna w tym kraju nie polega jedynie na rywalizacji o elektorat, lecz jest specyficznie złączona z dziedzictwem wojny algierskiej. Pojęcia „swój” i „wróg” tak dobitnie nakreślone przez wybitnego europejskiego filozofa politycznego, jakim był Carl Schmitt, w Algierii nierozzerwalnie są złączone z nomenklaturą z czasów wojny algierskiej.

Zarówno rządzący krajem wojskowi, jak i islamiści oraz działacze berberyjscy w swoich manifestach politycznych przedstawiają siebie jako jedynych legalnych spadkobierców dziedzictwa wojny o niepodległość, a swoich politycznych konkurentów jako usposobienie zdrajców narodu z lat wojny. W warunkach autorytarnego reżimu taka walka prowadzi do zagubienia i wycofania się z życia politycznego. Jak bowiem zrozumieć tak różne przekazy płynące z partyjnych konwencji, skoro oficjalna historiografia podkreśla jedność wszystkich Algierczyków w walce z Francuzami?

Paradoksem współczesnej Algierii jest to, że ta wielość narracji jest zgodna z prawdziwym dziedzictwem wojny algierskiej. Konflikt z lat 1954-1962 był w rzeczywistości trzema wojnami w jednej. Walka nie toczyła się tylko między Francuzami a Algierczykami,

ale była także bratobójczą wojną francusko-francuską i algiersko-algierską. Zasadniczą różnicą między Francją a Algierią jest to, że w warunkach państwa demokratycznego Francuzi dokonali refleksji nad przyczynami, przebiegiem i konsekwencjami wojny algierskiej (np. kwestia *harkis* we Francji), natomiast w Algierii taka refleksja jeszcze nie nastąpiła. Zagarnięcie władzy przez jedną opcję po 1962 roku nie wygasło wewnętrznych konfliktów. Pomimo prób manipulacji narodową historiografią pamięć o podziałach w czasie wojny algierskiej jest wciąż żywa. Tragedią Algierii A.D. 2015 jest to, że głównym czynnikiem kształtującym kulturę polityczną są poszczególne subiektywne pamięci historyczne, a nie jedna, obiektywna refleksja historyczna, która uwzględniałaby zdanie każdej ze stron [Arkoun 1992, s. 197-207].

BIBLIOGRAFIA

- Abbas, F., 1984, *L'indépendance confisquée. 1962-1978*, Flammarion, Paris.
- Ageron, C.R., 1995, *Les supplétifs Algériens dans l'armée française pendant la guerre d'Algérie*, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire”, nr 48, s. 3-20.
- Ait Kaki, M., 2003, *Les Etats du Maghreb face aux revendications berbères*, „Politique étrangère”, nr 1, s. 103-118.
- Ali Benali, Z., 2004, *Les ancêtres fondateurs: Élaborations symboliques du champ intellectuel algérien (1945-1954)*, „Insaniya. Revue algérienne d'anthropologie et de sciences sociales”, nr 25-26, s. 201-214.
- Amrouche, N., 2009, *De la revendication kabyle à la revendication amazighe: d'une contestation locale à une revendication globale*, „L'Année du Maghreb”, nr V, 2009, s. 145-161.
- Arkoun, M., 1992, *Algérie 1993. Réflexions sur un destin historique*, „Revue du monde musulman et de la Méditerranée”, nr 65, s. 197-207.
- Assman, A., 2014, *Między historią a pamięcią. Antologia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Bessaoud, M.A., 1966, *Le F.F.S., espoir et trahison*, CNRS Éditions, Tizi Wuzu 1996.
- Brahimi, A., 2001, *Aux origines de la tragédie algérienne (1958-2000) Témoignage sur «Hizb França»*, Hoggar & The Centre for Maghreb Studies, Genève.
- Bras, J.P., 2007, *Indépendance nationale et nationalisation des élites en Tunisie*, w: *Élites et société : Algérie et Égypte*, Lardjane O., Casbah Éditions, Algier 2007.

- Bras, J.P., 2008, *Introduction : la mémoire, idiome du politique au Maghreb*, „L'Année du Maghreb” nr IV, s. 5-26.
- Bensadoun, M., 2007, *The (Re)fashioning of Moroccan National Identity*, w: Maddy-Weitzman, B., Zisenwine, D., (red.), *The Maghrib in the New Century. Identity, Religion and Politics*, University Press of Florida, Tampa.
- Carlier, O., 1997, *Scholars and Politicians: An Examination of the Algerian View of Algerian Nationalism*, w: Maddy-Weitzman, B., Zisenwine, D., (red.), *The Maghrib in the New Century. Identity, Religion and Politics*, University Press of Florida, Tampa.
- Cazeaux, M., 2013, *Algérie 2012. Célébrer l'Indépendance sans les Algériens*, „L'Année du Maghreb”, nr IX, s. 9-26.
- Dejeux, J., 1983, *De l'éternel méditerranéen à l'éternel Jugurtha: Mythes et contre-mythes*, „Studi magrebini”, nr 14, s. 67-162.
- Gadant, M., 1988, *Islam et nationalisme en Algérie, d'après El Moudjahid, organe central du FLN, de 1956 à 1962*, L'Harmattan, Paris.
- Gellner, E., 2009, *Narody i nacjonalizm*, Difin, Warszawa.
- Hill, J.N.C., 2009, *Identity in Algerian Politics: The Legacy of Colonial Rule*, Lynne Rienner Pub, London.
- Hobsbawm, E., 2008, *Masowa produkcja tradycji: Europa, lata 1870-1914*, w: Hobsbawm E., Ranger T., (red.), *Tradycja wynaleziona*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Ilikoud, O., 2006, *FFS et RCD : partis nationaux ou partis kabyles?*, „Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée”, nr 111-112.
- Kapuściński, R., 2006, *Algieria zakrywa twarz*, w: tegoż, *Wojna futbolowa*, Czytelnik, Warszawa.
- Kasznik-Christian, A., 2001, *Wojna Algierska 1954-1862. U źródeł niepodległej państwowości*, Ibidem, Łódź.
- Kobis, R., 2014, *Jouets de l'Histoire – zapomniana historia Harkis*, „Studia Bliskowschodnie”, nr 1 (8).
- Labat, S., 1995, *Les islamistes algériens. Entre les urnes et le maquis*, Éditions du Seuil, Paris.
- La Charte d'Alger*, 1964, <<http://www.el-mouradia.dz/francais/symbole/textes/symbolefr.htm>> (dostęp: 01.03.2015).
- Lacoste-Dujardin, C., 2001, *Géographie culturelle et géopolitique en Kabylie La révolte de la jeunesse kabyle pour une Algérie démocratique*, „Hérodote”, nr 103, s. 57-91.
- Lacoste-Dujardin, C., 2006, «Un effet du « postcolonial » : le renouveau de la culture kabyle», „Hérodote”, nr 120, s. 96-117.
- La Déclaration du Congrès de Tripoli*, 1962, <<http://www.el-mouradia.dz/francais/symbole/textes/symbolefr.htm>> (dostęp: 01.03.2015).
- Larémont, R.R., 2000, *Islam and the Politics of Resistance in Algeria, 1783-1992*, Africa World Press, London.

- Lazreg, M., 2009, *Islamism and the Recolonization of Algeria*, w: Ahmida, A.A., (red.), *Beyond Colonialism and Nationalism in the Maghrib. History, Culture and Politics*, Palgrave Macmillan, New York.
- lematin.dz, 2012, *FFS : Ali Laskri qualifie le RCD de „harki du système”*, <<http://www.lematindz.net/news/7524-ffs-ali-laskri-qualifie-le-rcd-de-harki-du-systeme.html>> (dostęp: 01.03.2015).
- McDougall, J., 2006a, *History and the Culture of Nationalism in Algeria*, Cambridge University Press, Cambridge.
- McDougall, J., 2006b, *Martyrdom and Destiny: The Inscription and Imagination of Algerian History*, w: Makdisi U., Silverstein P.A., (red.), *Memory and Violence In the Middle East and North Africa*, Bloomington.
- Mortimer, R., 2007, *Algerian Identity and Memory*, w: Maddy-Weitzman, B., Zisenwine, D., (red.), *The Maghrib in the New Century. Identity, Religion and Politics*, University Press of Florida, Tampa.
- Moussaoui, A., 2000, *Algérie, la guerre rejouée*, „La pensée de midi”, nr 3, s. 28-37.
- Niedziela, S., 2013, *Fundamentalizm muzułmański w Algierii. Znaczenie wewnętrzne i oddziaływania międzynarodowe*, Dom Wydawniczy DUET, Toruń.
- Pervillé, G., 1994, *La „francisation” des intellectuels algériens : histoire d’un échec ?*, w: Gordon, D.C., (red.), *Franco-Arab encounters: studies in memory of David C. Gordon*, American University of Beirut, Beirut.
- Pervillé, G., 1997, *Histoire de l’Algérie et mythes politiques algériens : du «parti de la France» aux «anciens et nouveaux harkis»*, w: Ageron, C.R., (red.), *La guerre d’Algérie et les Algériens, 1954-1962*, Editions Armand Colin, Paris.
- Pervillé, G., 2003, *La production de l’histoire de l’Algérie, en Algérie et en France, après la décolonisation*, w: Dulucq, S., Zytnicki, C., (red.), *Décoloniser l’histoire? De «l’histoire coloniale» aux histoires nationales en Amérique latine et en Afrique (XIXème-XXème siècles)*, Publications de la Société française d’histoire d’Outre-mer, Paris.
- Remaoun, H., 2006, *Sciences sociales, pratiques historiographiques et politique dans le Monde arabe contemporain: le cas de l’Algérie*, „Insaniya. Revue algérienne d’anthropologie et de sciences sociales”, nr 32-33, s. 231-246.
- Remaoun, H., 2008, *L’enseignement de la Guerre de libération nationale (1954-1962), dans les anciens et nouveaux manuels algériens d’histoire. Un enjeu pour l’affirmation d’une culture de la citoyenneté*, „Trema”, nr 29, s. 5-19.
- Roberts, H., 1993, *The FLN : French conceptions, Algerian realities*, w: Joffe, G., (ed.), *North Africa: Nation, State and Region*, Routledge, London/ New York.

- Serres, T., 2013, *La « jeunesse algérienne » en lutte. Du rôle politique conflictuel d'une catégorie sociale hétérogène*, „Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée”, nr 134, s. 213-230.
- Soufi, F., 2006, *En Algérie : l'histoire et sa pratique*, w: Remoun, H., Bergaoui, S. (red.), *Savoirs historiques au Maghreb. Constructions et usages*, Éditions CRASC, Algier 2006.
- Souiah, S.A., 2012, *Algérie : itinéraire de 50 ans d'indépendance*, „Confluences Méditerranée”, nr 81, s. 9-26.
- Tigha, A., 2006, *L'indemnisation des « patriotes », ou l'achat du silence des « harkis du DRS »*, <http://www.algeria-watch.org/fr/mrv/mrvmili/tigha_patriotes.html> (dostęp: 18.02.2015).
- Topolski, J., 1981, *O pojęciu świadomości historycznej*, w: Topolski, J. (red.), *Świadomość historyczna Polaków*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź.
- Touati, H., 1997, *Algerian Historiography in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: From Chronicle to History*, w: Le Gall M., Perkins K. (red.), *The Maghrib in Question. Essays in History and Historiography*, University of Texas Press, Austin.
- Zineb Ali Benali, 2004, *Les ancêtres fondateurs : Élaborations symboliques du champ intellectuel algérien (1945-1954)*, „Insaniyat”, nr 25-26, s. 201-214.
- Vatin, J.C., Leca, J., 1975, *L'Algérie politique: institutions et régime*, Presses de la Fondation nationale des sciences politiques, Paris.